

δευτέρες) εκδόσεις του ήταν ερασιτεχνικές, πρόχειρες, με λάθη, κακόγουστες, (αικίες). Φτάνει να πω ότι υπάρχουν υποσημειώσεις σε διάφορα σημεία της σελίδας, στον Εμφύλιο μάλιστα σημειώνεται και μια παραχόσιμα πρωτοτυπία: ο «κροφόνας» –όπως λέγεται η τυπογραφική ταυτότητα του βιβλίου– δεν είναι στο τέλος, αλλά στη σελίδα 320, εκατό και βίλε σελίδες πριν από το τέλος.

Δεν είναι για τον Μανούσακα, για μας είναι...

2006

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

Το χαμένο βιβλίο

Το βιβλίο σου δεν το 'φερες, δεν υπάρχει - ξεφτίδια μείναν μονάχα.

(Το διπλό βιβλίο, σ. 143)

Πολύ σύντομο 1974, ο Δημήτρης Χατζής επαναπατριζείται πάλι από 25 χρόνια προσφυγιά στις χώρες του «παλιού πατριωτισμού». Παρά την απουσία του, είναι ο μάλλον ανεπιβεβαιωμένος διηγηματογράφος του μεταπολέμου, με τα δεκατέσσερα διηγήματα των δύο πρώτων συλλογών του (Το τέλος της μικρής μας πόλης, 1963 και Αντιπερασάτοι, 1965). Αρχίζοντας από τους αναγνώστες του περυσινού Επιθεώρηση Τέχνης, που δημοσίευσε μερικά από τα διηγήματα αυτά, που εξέδωσε την πρώτη από τις δύο συλλογές και τον υποδέχθηκε μ' ενθουσιασμό, η απήγερσή του διευρύνθηκε στη δικτατορία (το 1973 ξανατυπώθηκαν οι Αντιπερασάτοι από τις εκδόσεις Διογένους του Κωλουφάκου) και γενικεύθηκε μέσα στο κλίμα ευφορίας από την πτώση της χούντας. Αντίθετα, το μυθιστόρημά του Η φωτιά (1946) το θυμούνταν οι παλιοί χαμένες διανοούμενοι περισσότερο και λιγότερο το νέο κινώ είτε οι γραμματολόγοι.

Αυτά τα δεκατέσσερα και λίγα ακόμα διηγήματα τα έγραψε στην προσφυγιά ο Χατζής, είναι όμως ελλαδικά (τα «φερα») από την Ελλάδα, διευκρίνιζε, γράφοντας σ' έναν φίλο του το '73 από τη Βουδαπέστη. «Η Ελλάδα αρ- χίζει να φεύγει πίσω... [...] ύστερα, όπως λέει ο Vitti στη Storia de la letteratura neogrega, "è passato a la silenzio" [sic] [πέρασε στη σιωπή]».¹

Για τη σιωπή του δεν ξέραμε ακόμα. Έχοντας εξ- ντλήσει τα ελληνικά αποθέματα στη συγγραφική του αποθήκη, ο Χατζής επιστρέφει από την αναγκαστική εξορία του σε ηλικία 61 ετών ακριβώς, κάπως προχωρη- μένη για να τα ανανεώσει. Από την εμιγκράτσια όμως; Τι φέρνει νέο ο συγγραφέας με τις πιο ισχυρές κοινωνιολογι- κές, οικονομίστικες και ιστορικές εμμονές που έχω γνω- ρίσει; Τίποτα. Τίποτα λογοτεχνικό. Όταν, αμέσως μετά την επιστροφή του, ένας δημοσιογράφος τον ρωτάει αν σκοπεύει να γράψει (ικανένα βιβλίο) με θέμα τους Έλλη- νες πρόσφυγες του εμφύλιου, η απάντησή του συγγραφέα των ξεριζωμένων είναι μονολεκτική: «Όχι».²

Τελεία και παύλα. Και όμως, μόνο για μετανάστες γράφει πια. Αλλά τι σόι μετανάστες; Οικονομικούς, δη- πολιτικούς, Ξενιτεμένους σε χώρες όπου δεν έζησε ο ίδιος; στη Δυτική Γερμανία, στην Ουγκάντα... Το ξεκαθάρισε μάλιστα μόλις πάτησε το πόδι του στην Ελλάδα - σ' εκεί- νη τη συνέντευξη. Περιέργως μπροστά σ' αυτό το κοφτό

1. Νίκος Γουλανδρός, 300 δελτία (1935-1975) για τον Δημήτρη Χατζή, Αθήνα 1998, σ. 206.

2. Εφ. Το Βήμα (27 Νοεμβρίου 1974), συνέντευξη του Δ. Χατζή στον Κ. Πάφλα.

κόμμα το σχεδόν ενοχλημένο, ο δημοσιογράφος ρωτάει πάλι. Ο συγγραφέας απαντάει: «Νομίζω ότι δεν μου αρέσει. Περισσότερο προτιμώ ν' αναζητήσω σ' έναν Έλ- ληνα της Δυτικής Γερμανίας, σ' ένα μετανάστη, που ζει πια, δώδεκα χρόνια σε μια μεγάλη πόλη -όχι πια στη Μόσχά μας πόλη- με τα τσιμέντα, με το γυαλί και το σί- φερο που δουλεύει με τις γερμανικές "νόρμες", που έχει γύρω του την κοινωνία της κατανάλωσης, προτιμώ λοι- πόν ν' αναζητήσω σ' αυτόν ποια είναι η ρίζα της ζωής του...». Περιγράφει σχεδόν το φανταστικό εργοστάσιο «Αουτέλ ελέκτρικα» της Στουτγάρδης και τον μετανάστη Μάουτ από τη Σούρπη του Διπλού βιβλίου, που το δού- κευσι φαίνεται, από τότε και θα το εκδώσει δύο χρόνια αρ- γότερα.

Το αποκάλε όμως είναι ότι αποκλείει ρητά, προγραμμα- τικά, ως θέμα, την πραγματικότητα που έζησε, ολόκληρη ζωή σχεδόν, για να ασχοληθεί με μια πραγματικότητα που δεν γνώρισε, αυτός, ο ρεαλιστής, που την οικοδομεί με υλικά παρμένα από έννοιες: καπιταλισμός, δεύτερη διεθνημένη επανάσταση, υψηλή ειδίκευση και κατανομή εργασίας (το «Αουτέλ») δεν παράγει τίποτα από την πρώ- τη ύλη, συναρμολογεί έτοιμα κομμάτια), νόρμες παραγο- γιμένων και εργασιές, συνδικαλισμός, προλεταριοποί- ηση και περιθωριοποίηση, κατανάλωση, αλλοτρίωση πα- τριού, από την παραγωγή ως τον έρωτα κτλ. Και να αντι- παραβάλει αυτή τη δυτικογερμανική πραγματικότητα με την αντίστοιχη παρ' ημίν, μάλιστα -για να είναι πιο χτυ- περή η αντίθεση, το κοντράστο- με την ύπαιθρό μας που διώχνει τους νέους, τη μικρή, βιοτεχνική παραγωγή της

επαρχίας μας, τη μιζέρια, τα πάθη και την ανθρωπιτιά τέλος, έστω δοκιμαζόμενη, φθίνουσα.

Στους αντίποδες της Γερμανίας η Ουγκάντα – στη μέση της Ελλάδας. Την αφρικανική χώρα δεν την είδαμε παρά μόνο σε τίτλο μυθιστορήματος που έμεινε ημιτελές στα κατάλοιπα του συγγραφέα: *Ο θείος Πολυκράτης από την Ουγκάντα*. Στα δύο αποσπάσματα που δημοσιεύθηκαν δεν φαίνεται ακόμα Ουγκάντα ούτε Πολυκράτης. Φαίνεται όμως ένας κουρασμένος Χατζής, που διατηρεί ίχνη από το κρουστό, δυναμικό στιλ των καλών διηγημάτων του, αλλά στην πτωτική κατέυθυνση του *Διπλού βιβλίου*, κοινωνικοπολιτικό σχόλιο, σατιρικό ή ειρωνικό, ιδεολογική προκατασκευή, αποδεικτική λογική του «κριτικού ρεαλισμού». Η υπερσήμευση αρχίζει από τα κεραμίδια, τους τίτλους: «Κεφάλαιο τρίτο, Παρένθεση – ήγουν εντερμέδιο, Βίβλος Γενέσεως (αναδρομικά τινες σελίδες εκ του πανθέου του ελληνικού λίμπρο ντ' όρο)». Φαίνεται ότι πρόκειται περί της Γενέσεως του μεταπρατικού, τρίτοκοσμικού καπιταλισμού μας, με σιμαγκιά από σαράφηδες, τοκογλύφους, ραντιέρηδες – δεν λείπει και ο απαράτητος Μποδοσάκης. Όλα με μονοκοντυλιές: σε μια παράγραφο η μικρασιατική καταστροφή, σε μισή παράγραφο η παλιά Αθήνα με τις γραφικές γειτονιές, σε μια φράση ο ρόλος του στρατού «με το βαρύ, τον ένοπλο λόγο του στην πολιτική ζωή», με πλήθος αγκύλες και παρενθέσεις που

3. Περ. *Αντί*, δύο αφιερώματα στον Δ. Χατζή: τχ. 123 (14 Νοεμβρίου 1979) και τχ. 297 (Δεκαπενταύγουστος 1985). Στο πρώτο αναγγελλόταν η έκδοση του μυθιστορήματος ως το τέλος του 1979. Στο δεύτερο σημειωνόταν ότι το έργο έμεινε ατέλειωτο.

απέχουν επιστημάνσεις εν είδει τίτλων διατριβών ιστορικο-επιστημονικών.

Έγινε λοιπόν: *Δυτική Γερμανία και όχι Ανατολική, Ουγκάντα αντί Ουγγαρίας*. Αν συνεξετάσουμε και τα άλλα δημοσιευμένα κομμάτια από τη σειρά των *Αντιδηγήμων* που σχεδίαζε ο συγγραφέας, γίνεται φανερό η κοινή πρόσπαθειά του να επαναπαρτισθεί από μια παρρησιότητα: μέσω της πατροπαράδοτης ξενιτιάς, του ταξιδιού και του νόστου. Μα είναι πάντα η αποδημία των φίλων, των γκασταρμπάιτερ, του Πολυκράτη, του Οδυσσέα, των άλλων, άλλωτε – ποτέ η δική του. Είκοσι πέντε χρόνια και περισσότερα μαζί μ' εκείνα του εμφύλιου ήταν λανθάνοντα, σε καραντίνα. Όχι απωθημένα (γιατί τα υποσυνείδητο είναι η μεγάλη ρεζέρβα της λογοτεχνίας), απαγορευμένα στη συνείδηση του συγγραφέα. Εμφύλιο λόγο και ψυχής. Ταμπού!

Ήθελε, ο Χατζής ποτέ δεν αυτοβιογραφείται, γράφει πάρα για τους άλλους, τους πολλούς. Γι' αυτό ίσως όταν μεταφέρεται στα πόδια των ηρώων του, στο *Διπλό βιβλίο*, γίνεται σε συναισθηματισμούς ως τη γλυκερότητα, σε ημιμέρες, σε τρόπους και τεχνικές αμήχανες. Ούτε ψυχαγωγείται ποτέ ούτε ψυχογραφεί. Αν έχουν μια ψυχοσύνθεση τα πρόσωπά του, αυτή είναι αντιπροσωπευτική, ταξική σφραγίδα. Αντίθετα πίστευε στην «αντικειμενικότητα», επιδίωξε την «αντικειμενοποίηση του αισθήματος» – είναι οι κινέδες του εκφράσεως. Και απορρίπτει τον ψυχολογισμό:

Δεν τ' αγαπάει (ο συγγραφέας) τα μακρουάρια των πολλών ψυχολογικών αναλύσεων – που μεγάλη πέραση φαίνεται να 'χουνε στην πεζογραφία την τωρινή μας,

τόσο που κάποτε χάνεται μέσα σ' αυτές το αντικείμενο, όπως χάνεται το παιδί με τις πολλές τις μαμές. Τα πράγματα, νόμιζε πάντοτε αυτός, μιλούνε καλύτερα από τα λόγια και καθαρότερα βγαίνουν τα πρόσωπα μες απ' τα πράματα.⁴

Εκεί όμως, στην προσφυγιά, ο Χατζής άφησε το «αντικείμενο», τα «πράματα» και πήγε στα λόγια. Την Ελλάδα που «έφευγε πίσω» την αναζήτησε στα κείμενα του νεοελληνισμού, στη γραπτή παράδοση, όχι στον ξεριζωμένο ελληνισμό και στον ζωντανό λόγο του. Με την ίδια ανατροπή, ο πραγματιστής Χατζής έβαλε τη θεωρία, την ιδεολογία – τα λόγια – στη θέση της πραγματικότητας που διέψευδε την ιδεολογία: βάλθηκε να ανατάμει τον υπερανπτυγμένο και τον υπανάπτυκτο καπιταλισμό, ενώ ζούσε σε πολιτείες χωρίς πολίτες – μήτε ιδιώτες –, χωρίς εφημερίδα, δίχως καν βούτυρο.

Αυτό το παράδοξο δεν θέλησε να το εξηγήσει ο Χατζής. Στις απόπειρες, επί του θέματος, των φίλων και συνεργατών του (ένας από το πλήθος εκείνων που προσφωνούσε «αδελφούς») και «αγαπημένους» φίλους ήμουν κι εγώ), ο Τάκης το έκοβε μ' εκείνο το ικετευτικό σχεδόν «Να χάρεις...» και άλλαζε κουβέντα. Την ίδια άρνηση αντέτασσε η Μέλπω Αξιώτη. Γνωρίζαμε, εικάζαμε τουλάχιστον, τους λόγους της σιωπής, του κενού μνήμης των διανοουμένων μας από την εμιγκράτσια. Έλειπαν οι λεπτομέρειες. Τις έχουμε τώρα, από τα ντοκουμέντα του Αρχείου Σύγ-

4. Ο θείος Πολυκάρης από την Ουγκάντα (το ημιτελές μυθιστόρημα), περ. *Αντί*, τχ. 123.

στην Κοινωνικής Ιστορίας και άλλες πηγές.⁵ Και άλλη μια φορά αποδείχεται ότι αυτές οι «λεπτομέρειες» είναι άσπαστα, όταν πρόκειται για τη ζωή των ανθρώπων και όχι για φηρήμενες έννοιες ή για την ιστορία, που η θέα τους είναι μεμφοσκοπική – το αντίθετο της λογοτεχνίας.

Αγαπούσα πάντα αυτή την ιστορία – ήταν ο ένας μου φίλος, ο άλλος ήταν η λύπη», λέει κάπου ο Χατζής.⁶ Αντάνει ο λογοτέχνης και όχι ο όψιμος ιστορικός, πρέπει να εννοήσουμε την ιστορία εν τω γίνεσθαι, αυτή που εκδηλώνεται στον λόγο με τον δεύτερο δάσκαλο, τη λύπη. Αλλά αυτή την ιστορία, την εξ επαφής, την εγκαταλείπει ο συγγραφέας μετά τους *Ανυπεράσπιστους* (1964), που ει-πευγράφουσαν την άποψή του για την ήττα και των δύο πατριόττων στον εμφύλιο. Ας προσέξουμε ότι το αίμα, εκεί, χύνεται μόνο εντός των δύο στρατοπέδων των εμπόλεμων. Από τους «δικούς» τους είναι ανυπεράσπιστοι και οι μεν και οι δε. Πράγματι, κάτω από την αποδοκιμασία του δικού του οχυρού, ο Χατζής θα εγκαταλείψει τη ζωντανή ιστορία, υπέρ της μεγάλης, με κεφαλαίο, όπου μπορούσε να περισώσει τη μαρξιστική του ιδέα και συνειδητή. Απέναντι στην απελπισία, τη μικροφυγία του παρόντος, επιστρατεύεται η μακροϊστορική αισιοδοξία, με την αποκρόση τάχα «νόμων», νομοτέλειας, «νοήματος» της ιστορίας.

Το μυθιστόρημα της ζωντανής ιστορίας και της λύπης δεν

5. Ν. Γουλανδρής, ό.π., σπμ. 1. Άννα Ματθαίου – Πόπη Πολέμη, *Ιαθρομής της Μέλπως Αξιώτη (1947-1955)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

6. Δ. Χατζής, «Το τραγούδι της νεκρής αδελφής», περ. *Αντί*, τχ. 131.

το 'γραψε ο Χατζής, δεν το 'γραψε η Μέλιπω Αξιώτη - άριστοι. Δεν το 'γραψε κανείς. Αντί γι' αυτό δέχτηκα την έσχατη συνέπεια της «συνέπειας», την αυτοκατάργησή. Είναι το «σύνδρομο Μαγιακόφσκι» που αποδεκάτη τις γενιές των στρατευμένων, εκπρόθεσμα, άδικα...

Σκέφτομαι, αλήθεια, πόσο πιο αληθινή από τα τελευταία του «διπλά» (μισά) βιβλία, ή από τα φιλολογικά ιστορικά «αντι-διηγήματα» (δήθεν), πόσο πιο δική της και δική μας θα ήταν η περιγραφή μιας μέρας έστω της ζωής στην εμιγκράτσια, δική του ή αλλουνού. Ας πούμε μια μέρα του 1950 στο κοινόβιο των δέκα συνεργατιών της ελληνικής εκπομπής της Βουδαπέστης, όπου μοιραζόταν το ίδιο δωμάτιο με άλλον (μόνο τα ζευγάρια απολάμβαναν ολόκληρο δωμάτιο, με τα παιδιά τους μαζί όμως), κοιμόνα, λουτρό, τουαλέτα με όλους. Ή μιας ημέρας αλλιώτικης, όταν με τα 1.100 φιορίνια του μισθού του στην τάπη αλλά και το πριμ -ένα δέμα με τυρί, βούτυρο, λαρόδι, σαλάμι και μια σοκολάτα- υπό μάλης, θα ένιωθε σαν συνταξιούχος του ΟΓΑ, βγαίνοντας από ΚΑΠΗ. (Αργότερα υπεβιάσθηκε, έδινε ένα σκετς για την παιδική εκπομπή και θε εβδομάδα, με μηνιαίες αποδοχές 500 φιορίνια - για δέμα δεν γίνεται λόγος.) Αν ήθελε, τώρα, να μας δώσει κάτι πιο θεαματικό, δεν θα είχε παρά να περιγράψει την «αντικαταγραφή» του (1950) όταν, σε τελετή κομματικού σατανισμού, εξεδίωχθη από το κόμμα του ως κακός κομμουνιστής, τον ίδιο καιρό που το ελληνικό κράτος του αφαιρούσε την ιθαγένεια, ως «βουλγαρόφρονος», «αλλογόνους» και τον διέγραφε από το δημοτολόγιο του Δήμου Ιωαννίνων, πριν τον καταδικάσει ερήμην σε θάνατο (είχε λιποτακτήσει για να περάσει στον Δημοκρατικό Στρατό).

Μέρες του 1950 του εμιγκρέ Χατζή. Μια τέτοια κοινό-φασή μέρα τον καθίζει στο σκαμνί για ψύλλου πύδημα και αιματικός σατραπίσκος και τον απειλεί ότι θα τον πιάσει απέναντί του (κλασική τιμωρία επαγγελματιών στελεχών του κόμματος του προλεταριάτου...). Έτσι παραγωγή πήγαινε αλλά μόνο τις Κυριακές, όπως έβλεπε στα δημόσια έργα, όπου οικοδομούσε κι αυτός τον καταπιεσμό με το φτυάρι.

Η σύλληψή ήταν η πνευματική επιβίωση. Εδώ το ντοκιμαντέρ γίνεται ζοφερό. Δεν έγραψε ούτε μια σελίδα ο Χατζής, λογοτεχνική ή φιλολογική, που να μη συγκεντρώσει σφαιρικές παρατηρήσεις, επεμβάσεις, εντολές να την ξαναγράψει με συγκεκριμένες οδηγίες, ή απερίφραστη πρόταση, σαν να ήταν μαθητής «σχολής λογοτεχνίας». Από ηγετικά στελέχη του κόμματος, από εκδοτικές και πολιτικές επιτροπές, από τον περιβόητο «Λογοτεχνικό Κλάδο των διορισμένων λογοτεχνών».

Μ. Πορφυρογένης: ... να του υποδειχθούν ορισμένες «δυναμίες και πολιτικά λάθη [στα διηγήματα].

Π. Ρούσος: ... όχι σωστή, όχι δημιουργική χρήση της μαρξιστικής μεθόδου στην ιστορία μας... απόσπαση από τη ζωή και τα προβλήματα της. Μα και αναλυτικότερα η μέθοδος Χ [Χατζή] πρέπει να θεωρηθεί ξεπερασμένη. Εθνολογικά ο Χ. έμεινε στον Φαλμεράιερ. Φιλολογικά έμεινε στον Κρουμπάχερ. Γλωσσολογικά δεν παρακολούθησε την εξέλιξη της μαρξιστικής γλωσσολογίας [του Στάλιν, εννοεί]. Και φιλοσοφικά δεν χρησιμοποιεί σωστά τη διαλεκτική...

Το τραγικό είναι ότι ο ίδιος ο Χατζής τους αναγνωρίζει ως υπέρτατους κριτές: «... Φυσικά για όλα αυτά, αγαπητοί φίλοι, εγώ δεν παύω ποτέ να βλέπω πως εσείς είστε πιο αρμόδιοι και πιο υπεύθυνοι από μένα», γράφει στην *Επιτροπή Διαφώτισης*.

Μετά τους αλάνθαστους τιμονιέρηδες έρχονται οι έγνυνες το χρίσμα τοποτηρητές. Ο εγκεκριμένος κομματικός λογοτέχνης –έστω και με ανύπαρκτο έργο– ελέγχει τον ελλειμματικό κομματικό, αναπέμπει το κείμενό του «προς τα πάνω» με σωρεία παρατηρήσεων, υπογραμμίζει ιδεολογικά παραπατήματα... Και αντίστροφα επιστρέφουν «προς τα κάτω» αποφάσεις διορθώσεων και οδηγίες με το πατρικό ύφος της «συντροφικής βοήθειας» προς τον νήπιον-συγγραφέα. Ακόμα και το παραμυθόδραμα του Χατζή *Ο βασιλιάς Ανήλιος* το κάνει φύλλο και φτερό η Απ. Σπήλιος: «... λείπει κι ο παραμικρότερος αντίλαλος των σημερινών καιρών – κι ο παραμικρότερος υπαινιγμός [...] από τους σύγχρονους αγώνες». Πρέπει, λέει, να δώσει «την τρίτη διάσταση, την ιδεολογική δικαίωσή του».

Η Μέλπω Αξιώτη είχε ακόμα πιο αυστηρή μεταχείριση, παρόλο που απαρνήθηκε εκεί το μεγάλο της ταλέντο (μικροαστική αδυναμία) κι έβαζε τα δυνατά της να ξεπεράσει τον Ζντάνοφ. Αυτή την πολύπαθη γυναίκα, που έλαθε βιώσασα, την καταγγέλλει όπου δει η «φίλη» της Έλλη Αλεξίου για «ξέφρενη τάση αριβισμού [...] σχεδόν αρρώστια»! Δεν της συγχωρούσε που στάλθηκε στη Γαλλία και γνώριζε Γάλλους διανοούμενους...

Μέλπω Αξιώτη και Χατζής, ως διανοούμενοι αλλά και ως λογοτέχνες, ήταν υπό κηδεμονία, σαν άτομα με ειδικές

πρόσκει στις αγκάλες της κομματικής Πρόνοιας. Γενικά Έλλη και δη η λογοτεχνία –πάντα ύποπτη– κηδεμονεύεται. Στο κάτω κάτω ισχύει κι εκεί η πολιτική αυθεντία και η υποτέλεια». Διορίζονται, διοικούνται, φασονάρονται. Εμπλήρωνουν λοιπόν κατ' εντολήν μια κομματική επιτροπή που ελέγχεται ως τοιαύτη. Όταν λ.χ. κάποιος Η Καλοδίκης επικρίνει τον Χατζή ότι με την άποψή του για τον Παλαμά τον ιχαρίζει στην αντίδραση, δεν είναι αυτό που αυτός ο Καλοδίκης να είναι κριτικός, μελετητής, που πρέπει να ξέρει την περιβόητη «θέση» του Ζαχαριάδη, φρόνιμα αυτή δεν αναθεωρήθηκε από τη νέα ηγεσία. Όταν ο Χατζής δημοσιεύει στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το τολμηρό άρθρο «Ανυπεράσπιστοι», τον ξεπλένει ο Ασπρόκοιμος με γράμμα-ποταμό καταγγέλλοντάς τον στην *Κεντρική Επιτροπή*. Ο καπετάν Ασπροκόιμος δεν είναι κριτικός, αναγνωρίζει τον έντιμο (λογοτεχνικό) πρότερο φίλο του Χατζή, αλλά ως ταγματάρχης του ΔΣΕ θεωρεί απαραίτητα αυτόν αρμόδιο να τρίψει τη μούρη του ζημιάρη συγγραφέα πάνω στο «φιλολογικό του φτύσιμο».

Η Μέλπω Ανάμεσα σ' αυτά χάθηκε το μυθιστόρημα της *Εμιφάνιας*. Κάτω από το βάρος του άγραφου έργου, ο Χατζής ζήτησε στηρίγματα, σε μια πολυμέρεια διαφωτιστική, παιδευτική και σ' όλα αυτά υποκατάστατα, που δεν του «βγαίνανε», δεν παίρνανε πνοή: μισά βιβλία, μισο διηγήματα, μισο-λογοτεχνία... Δεν θα πω ότι ήταν βλαβή, μα νομίζω πως ήταν το οχυρό του.

Λίγες φορές και λακωνικά εξομολογήθηκε την πίκρα και την κούρασή του, εμπιστευτικά, σε φίλους: «... το βάρος της ανθρώπινοφάγας ερημιάς που με ζώνει» (1959). «Αστε-

γος, ανέστιος, ηττημένος και μόνος» (1971). «Έχω στενή χώριες κάθε λογής και έχω τη μοναξιά ενός λεπρού». Αίγιες λέξεις παραπάνω έγραψε στον φίλο του Χρ. Παπάζογλου «... Εμείς, Χρήστο, αν και είμαστε από εκλεκτή ράτση ή πάστα ανθρώπων, ζήσαμε άσχημα. Και πολύ τα μαγαριάσαμε και τα αισθήματα και πολύ τα κακοποιήσαμε και τα τιμότερα λόγια. Γι' αυτό και εγώ τόσο φυλάγομαι πια: Δεν φοβάμαι τους άλλους – τον εαυτό μου φοβάμαι». ⁷ Εμπιστευόταν πιο συχνά τη δική του (κούφραση), «αδυναμία και (ήττα) για να μην αναγκαστεί να αποκαλύψει τη μεγάλη ήττα και την παγωνιά. Τελειώνοντας βεβαιωμένα το *Διαπλό βιβλίο*, αποδίδει τη δυσκολία στον (χαλασμένο το δικό του), αλλά επιστρατεύει άρον άρον τη νενομισμένη ρητορική αισιοδοξία περί του λαμπρού μέλλοντος του λαού και του τόπου. Η Ιφριγένεια θυσιάστηκε, πνέουν ούριοι άνεμοι...

Το άλλο βιβλίο, το πραγματικό, δεν σαλπάρισε. Από πού και για πού...

Η εμυγκράτσια δεν είναι τόπος – είναι ά-τοπος, έγραψα σ' εκείνο το γράμμα σε φίλο του.

Σαν την ουτοπία δηλαδή. Τόπος, ά-τοπος, ου-τοπία. Από τη διπλή αποδημία, εκ του τόπου και της ουτοπίας, δεν υπήρξε λογοτεχνική επιστροφή-Ιθάκη.

2000

7. Ο.π., σημ. 1, σ. 199-200.

ΕΡΩΤΗΣ ΤΣΙΡΚΑΣ

1. Το δράμα του διανοούμενου στις Ακυβέρνητες πολιτείες

Πρώτα, το δράμα του διανοούμενου ανθρώπου είναι ο φάρος, ο σιδηρός κανόν του χρονομέτρου. Αυτός φταίει με όλα. Για τον διανοούμενο ειδικά, ο χρόνος παρυσιάζει υπό τη μορφή του της Ιστορίας. Της Ιστορίας μάλλον σε δυο κορυφαίες στιγμές της, τον πόλεμο και την επανάσταση. Βέβαια, ο πόλεμος είναι *μανιχαϊκός*, αλλά και η επανάσταση δεν πάει πίσω. Ο διανοούμενος στρατεύεται στην επανάσταση μάλλον ως εθελοντής – παίρνει μαζί του, στριμωγμένες μέσα στον γυλιό του, τις φιλοσοφικές αξίες του και τη συνείδησή του.

Η συνείδηση αυτή είναι κατηγορία ηθική, είτε ένας φιλόσοφος, αφού αντιπαραθέτει πάντα σ' αυτό που είναι αυτό που θα έπρεπε να είναι. Όμως –αλίμονο!– (η συνείδηση βασίζεται, δεν κυβερνάει), είτε ένας σκεπτικιστής (ποιος άλλος ο Βαλερύ). Αυτό ισχύει για τον πρωταγωνιστή των *Ακυβέρνητων πολιτειών*, ισχύει για τη γενιά του Τσίφρα και για τη δικιά μου – και έπεται συνέχεια. Ακυβέρνητες είναι οι πολιτείες, τα πάθη, ακυβέρνητη και η πράξη – η Ιστορία – από τη συνείδηση. Ο νεοδιανοούμενος στρατεύεται σε μια λογική της Ιστορίας που, κατά τον Γκαίτε,